

ЭКОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECOLOGY SCIENCE

Абдибайитова А.А., Тайиров М.М.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ
ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨР**

Абдибайитова А.А., Тайиров М.М.

**ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
«БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»**

A.A. Abdibaitova, M.M. Taiirov

**ECOLOGICAL PROBLEMS IN THE PRODUCTION OF JUSUP BALASAGYN
«FAVOURABLE KNOWLEDGE»**

УДК:502/504;583

Бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасындагы экологиялык көйгөйлөр каралган. Чыгарманын автору ааламдын түзүлүшү жана экологиялык көйгөйлөрдүн олуттуулугун баяндоо менен бирге, адамзаттын негизги милдети болуп айлана-чөйрөнү коргоо экендигин белгилейт. Адамзат өзү жашаган айлана-чөйрөнү мүмкүн болушунча таза сактоого ар тараптуу аракет кылуусу жөнүндө баяндайт.

Негизги сөздөр: экология, аалам, планета, табият, билим.

В статье отражены экологические проблемы в производстве Жусупа Баласагына «Благодатное знание». В статье описывается актуальность проблем экологии и особо отмечается, что основной нашей задачей является охрана окружающей среды. Рассматриваются условия улучшения чистоты окружающей среды.

Ключевые слова: экология, вселенная, планета, природа, знание.

This quotation says about ecological problems of Jusup Balasagyn's poem «Favourable Knowledge» Speaking about the structure of the world and the actuality of the ecological problems author shows the main task is the protection of environment. He narrates to protect the environment of humanity as more as they can.

Key words: ecological, universe, planet, nature, knowledge.

Азыркы мезгилде айлана-чөйрөнүн тазалыгын сактоо же жакшыртуу үчүн экологиялык гана мониторинг жүргүзбөстөн, химиялык да мониторинг жүргүзүү максатка ылайыктуу. Анткени, мониторинг жүргүзүү менен берилген экосистеманы булгап жаткан ууландыруучу заттардын булагын жана көлөмүн аныктоо. Ошондой эле, экологияны булгоочу заттарды азайтуу же таптакыр жоюу максатында стратегиялык милдеттер иштелип чыгууда.

Айлана-чөйрөнүн бузулушуна адамзат жаралгандан баштап эле көңүл буруп келе жатат. М: Адам атабыздын айланабыздагы жайнаган жер-жемиштерге Обо энебизди тийбе, жебе деп эскертиши, ага болбой эле Обо энебиздин алмадан жеши жана Адам атабыз менен Обо энебиздин

бейиштен куулушу. Мындай ислам дининин сүрө-аяттарындагы икаяларды, чыныгы жашоодогу кездешкен окуяларды балдарга баяндап берүү, чыгарма кылып жазуу, же кыска метраждуу мультфильмдерди тартуу менен балдарды айлана-чөйрөнү таза сактоого тарбиялоого болот [1].

Алардын катарына Жусуп Баласагындын энциклопедиялык мүнөздөгү «Куттуу билим» чыгармасын кошууга болот. Энциклопедиялык чыгарма деп аталышынын себеби, бул чыгармада көп багыттагы түшүнүктөр берилип, ошол мезгилдин талабына жооп берип, азыркы күнгө чейин өз маанисин жоготпой, коом андан пайдалана турган денгээлде сакталып келет.

Бул чыгармада башка багыттар менен бирге экология темасына да кеңири көңүл бурулган. Экология бул организмдердин өз ара жана айлана-чөйрө менен болгон байланышын изилдөөчү илим экендиги баарыбызга белгилүү. «Экология» (грек тилинен oikos-үй, мекен, жашаган жер жана logos-илим, окуу. Мааниси боюнча которгондо: адамзат жашап жаткан айлана-чөйрө жөнүндөгү илим б.а. адамзат үчүн үй бул Жер планетасы) терминин 1-жолу немец биологу Э.Геккел 1866-жылы колдонгон [3, 5-6.]. Тирүү организмге чөйрөнүн түздөн-түз же кыйыр тийгизген таасири экологиялык фактор деп аталат. Фактор биотикалык жана абиотикалык болуп экиге бөлүнүшү бизге белгилүү. Биотикалык фактор болгондо тирүү организмдердин ортосундагы өз ара мамиле (аймак, тамак-аш, суу жана башкалар үчүн күрөшүү) кирет. Абиотик факторлор биологиялык факторлор биологиялык объектиге сырттан таасир этет, маселен: температура, нымдуулук, басым, шамал, ж.б.у.с. Адамдын өндүрүштүк активдүүлүгүнөн атмосфера, океан, көл, дарыя-суулардын булганышы, жаныбарлардын көп түрүнүн тукум курут болушу айлана-чөйрөнү коргоо маселесине чоң көңүл бурууга жана экологиялык изилдөөлөрдүн кеңейишине түрткү берет [3,7-6.].

Экологиянын алдында биологиялык ресурстарды үнөмдүү пайдалануунун илимий негизин түзүү, адамдын иш аракетинин таасиринен табияттагы өзгөрүүлөрдүн масштабын, мүмкүндүгүн алдын ала прогноздоо, ошондой эле биосферада өтүүчү процесстерди башкаруу ыкмаларын иштеп чыгуу милдети турат. Экологиянын көйгөйлөрү медицина менен тыгыз байланышта болуп, социалдык-гигиеналык мүнөзгө ээ.

Ж. Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасында социалдык-гигиеналык мүнөздөгү экологиянын көйгөйлөрү төмөнкүдөй берилген.

Баары барктайт тазалык, сулуулукту,

Тамак өтпөйт-кир болсо ашпозчусу!

Тазалыкты кудай да жакшы көрөт,

Таза адамга татыктуу атак келет.

Тазалык адамдарга зарыл экен,

Таза болсун тамагын ичип-жеген.

Кир адамды алыс тут тамак-аштан,

Андайлардын жасаган ашы да арам [2, 233-б.].

Ж. Баласагын айлана-чөйрөнүн тазалыгы адам баласы үчүн канчалык зарыл болсо, ичип-жеген тамак-аштын тазалыгы да адам ден-соолугу үчүн зарыл адат экендигин айтуу менен тазалык болгон жерде, биринчиден, адам баласынын ден-соолугуна коркунуч болбойт, экинчиден адамдын көңүлү куунак болуп, көп жакшы ийгиликтерге жетүүгө жол ачылат деп баяндайт. Адам баласы жашап жаткан айлана-чөйрө, анын тазалыгы, жашоо үчүн аракет жасаган ар бир инсан үчүн зарыл экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Өндүрүштүк чарбанын улам тез темп менен өсүп, айлана-чөйрөгө тийгизген таасиринен чөйрөнүн ылдам өзгөрүшү адам жана ал жашаган чөйрөнүн ортосундагы экологиялык тең салмактуулуктун бузулушуна алып келиши ыктымал, кээде анын бузулган учурлары да болуп жатат. Ошондуктан калктын ден-соолугуна жана айлана-чөйрөнүн тазалыгын жакшыртуу максатында адамзаттын өндүрүштүк иш-аракетин жаңы негизде өркүндөтүү максатка ылайыктуу [3,17-б.].

Экологиялык билимдердин чагылышы жана тарбиялоо процессин маани-маңызы тууралуу Ж. Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасында да берилген. Ойчулдун энциклопедиялык чыгармасы философиялык гана мурас болбостон [4] айлана-чөйрөнү коргоо көйгөйлөрү да кеңири спектрде каралган. От, суу, аба, жер-төрт башталманын кошулмасы автордун пикири боюнча бири-биринен кескин айрымаланат. Башкача айтканда мындай кошулмалар сапаты (аны түзгөн башталмалардын сандык катышы) боюнча айрымаланып, айлана-чөйрөдөгү ар түрдүү предмет буюмдарды жаратат.

Ж.Баласагын чыгармасында экологияга жана жер системасына көңүл бөлүп, жердин флорасынын, фаунасынын, топурагынын, суусунун, абасынын б.а. баарынын тазалыгы жөнүндө айтат. Бул системада жер ааламдын борбору, анын тегерегинде аны айланып жүргөн жети планета, андан ары кыймылсыз жылдыздар жайгашкан. Ж. Баласагын-

дын өзгөчөлүгү жети планетага түркчө наам берген: Сатурн-Секантир, Юпитер-Онай, Марс-Коруд, Күн-Иашик, Венера-Сэвит, Меркурий-Арзу, Ай-Йалчик [2, 8-б.].

Автор чыгармасында бизди курчап турган айлана-чөйрөнүн тазалыгына, анын ар бир элементинин баалуулугуна, артыкбаш нерсе жок экендигине көңүл буруу менен эле чектелбестен, адам баласы үчүн жер негизги үй экендиги, ага аяр мамиле керектиги жөнүндө айтып, эгер өз мезгилинде туура мамиле жасап, таттуу мамиле түзбөсөк көп баалуулуктардан ажырап калуу коркунучун адамзатка эскертет.

Айлана-чөйрөнүн кооздугуна суктануу менен жаратылыш көрүнүшүн төмөндөгүдөй сүрөттөгөн:

Күн бүркөлсө, булут ыйлап басылаар,

Гүлдөр күлүп, күн тийгенде чачыраар.

Анан көктөн тарс-тарс этип чагылган,

Хакан кылыч сууругансыят кынынан.

Албарс кылыч кындан чыгып дүңгүрөп,

Аалам онтойт, элдер чочуйт күнгүрөп [2,52-б.].

Бул саптарга терең маани берип окуган окурман өтө терең ой камтылганын баамдай алат. «Хакан кылыч сууругансыят кынынан» дегени согуш жөнүндө айтып жатканы эмеспи. Ааламда согуш отун тутантып, өз кызыкчылыгын көздөп, өзүнүн иштеп чыгарган курал-жарактарын сатып, адамзатты кыргынга учуратып, андан түшкөн пайданы гана самагандардын айынан дүйнө онтоп, жаратылыш жабыркаарын айтып, адамзатты тынчтыкка, бейпил турмушка үндөйт. «Албарс кылыч» деп, ар түрдүү жарылуучу ааламды дүңгүрөткөн, тирүү организмди кыргынга учуратуучу курал-жарактар жөнүндө баян кылат.

Бул саптарда ушундай болгон жаратылышты сактап калбасак, аны адам баласы өзүнүн иш аракети менен чочутуп алса, жер онтоп кыйналат деп айтат. Жаратылыштын ар бир жаралган нерсесине аяр мамиле жасоо жөнүндө айтып жатканын түшүнүү оңой. Азыркы мезгилге чейин аалам жана анын сырларына адамзат кызыгып, кеңири түшүнүү үчүн изилдөө жүргүзүп келет. Аалам жана экологиялык көйгөйлөр чыгарманы терең изилдеп окуган учурда окурманга байкалаары анык. Алдын-ала эскертүү менен аяр мамилеге чакырып жатканынын жөнү бар. Табият таануу илимдер тармагында «Адамзат-Жер-Аалам» системасы өзгөчө маселеге айланган. Азыркы учурда Күнчыгыш ойчулдарынын макро жана микро дүйнөнүн же космос менен коомдун биримдиги жөнүндөгү ой-толгоолору чоң мааниге ээ. Айлана-чөйрөбүзгө аяр мамиле кылуу, ар бир атуулдун милдети экендигин акын кеңири баяндайт.

Ж. Баласагын адам баласынын жаратылышта билим менен инсан ченемсиз күч-кубатка ээ болуусун маалымдайт жана алган илим-билимди адамзаттын жакшы жашоосу үчүн иштетүүсү зарыл дейт. Башкача айтканда адамдын жаратылыштагы орду өзгөчө экендигин, билим менен айлана-чөйрө

менен мамиле түзөт жана билимди акыл менен туура багытка иштетпесе, ааламды онтого тургандай өзгөртүү жасап жиберши мүмкүн деп эскертет. Азыркы учурда алган илим-билимди баары эле адамзаттын жаркын келечеги үчүн иштетпей, согуш, ыплас иштер үчүн да иштетип жаткандарына далил катары көп мисалдарды келтирсек болот. Атом бомбасыны экинчи дүйнөлүк согушта колдонулушунун кесепетинен, азыркы күндө да айлана-чөйрөгө тийгизген таасирлери байкалууда. Япония өлкөсүндө Дауна белгиси менен төрөлгөн балдардын санынын көптүгү буга мисал боло алат.

Билим берди – адамзат улуу болду,

Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.

Билимдин маанисин бил, айтканын ук,

Акыл ал, ар балээден кутулуп чык [2,57-б.].

Демек, илим-билим аркылуу коом өнүгөөрүн, адам муратка жетээрин, билим алуу мүмкүнчүлүгүн жараткан бир гана пендесине буйруганын, билимди дайыма адам баласынын пайдасына иштетүү зарыл экендигин айткан. Айлана-чөйрөнүн жана ааламдын бар нерселерин жоготуп албоого, аны көздүн карегиндей сактоого үндөйт жана билген илим-билимди адамзаттын жакшы жашашы үчүн пайдалануу керектигине басым жасайт.

Автор «Куттуу билим» эмгегинде экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө, ар бир билимдүү кишинин чоң орду бар экенин ишенимдүү сүрөттөгөн. Маселен, жаратылыш менен жакын болуп, анын бар нерселерин коргоого калайык-калкты чакырган. Ошону менен бирге айлана-чөйрө менен кандай мамиледе болуу жөнүндө да баян кылып, ага кандай мамиле кылсаң ошондой жооп аласың дейт, мисалы:

Бул дүйнө-ачык талаа, билгин жана,

Эмне эксең, ошол чыгат жайнап ага.

Уругуң жакшы болсо, өнүм жакшы,

Демек сен, ашка токсуң, кийим жаңы.

Жаман эксең-түшүмү болот начар,

Оор түйшүк эртеси сени басар.

Бүгүн сен кумарыңды тыя албасаң,

Жакшылыкты көрбөйсүң сен эч качан!

Бул дүйнөнүн түйшүгүн ташта, унут,

Калсынчы туйбаган соң эстен чыгып.

Ыргытпасаң сен өзүң, ал ыргытат,

Жармашсаң өзүң ага-четтеп турат [2,356-б.] –

деп, адам баласынын жүрүм-туруму жөнүндө айткан. Жүрүм-турум тазалыгы бардык мезгил үчүн биринчи орунда турган көйгөй экендигин бардыгы эле түшүнө бербейт. Адамзаттын биринчи милдети өзүнөн кийинки урпактарга жаратылышты таза сактап, туура пайдаланып өткөрүп берүү менен

бирге, кийинки муундун табият менен таттуу мамиледе болушуну тарбиялоо жана өзүнүн жеке тазалыгы да табиятка чоң таасир этишини туура түшүндүрүү болуп эсептелинет. Элибиздин эң жакшы сапаттарынын бири өсүп келе жаткан муунга ар тараптан туура тарбия берүүгө аракеттениши.

Ошентип, экосистема ар түрдүү уулуу заттар менен булганып, ар түрдүү тери ооруулары, аллергиялык ооруулар пайда болуп жаратылыш жабыркап турат. Ошол пайда болгон зыяндуу заттардан арылуу үчүн керектүү чараларды көрүү талап кылынат.

Айлана-чөйрөнүн жабыркашынды эле адамзаттын моралдык жүрүм-туруму да жабыркаган. Анын күнүмдүк турмушта көрүп турсак да көрмөксөн, байкап турсак да байкамаксан болуп кайдыгер болобуз. Бул кайдыгерликтен улам жүрүм-турум эрежелери бузулуп, келечекте бүтүндөй коом бузулушу мүмкүн. Себеби, анын кулачы бүтүндөй адамзатты каптаганда аны токтотуу, ага каршы күрөшүү өтө кыйынчылыкты пайда кылат.

Иштеп жаткан ишканалар, алардын калдыктары, жер планетадасында жашап жаткан аңсезимдүү кишилер өзүбүз жашаган үйүбүздү же жерибизди булгап жатабыз. Анын кесепети келечек үчүн коркунучтуу. Ошондуктан, айлана-чөйрөнү ар түрдүү булгоочу заттардан арылтуу үчүн шаарлардагы таштанды таштоочу жайларды шаардан алыс жайгаштырып, чукурларга көмүп, шаардын ичинде таштандыларды күйгүзбөө керек. Айыл жеринде болсо сайларга таштандыларды таштабастан аны да жашаган жерден алыс көмүп, чиритип башка максаттарга пайдалануу зарыл.

Өсүп келе жаткан муундардын жүрүм-турум эрежелерини, жаратылышка болгон мамилелерини, элибиздин үрп-адаттарынын, каада-салттарынын негизинде калыптандырышыбыз керек.

Айлана-чөйрөнүн тазалыгы ден-соолук үчүн зарыл болсо, рухтун тазалыгы келечек үчүн зарыл.

Адабияттар:

1. Тайиров М.М., Касымов Т., Миталипов К.М. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны жана анын тарбиялык мааниси. Вестник КНУ, 2015, 602–607-б.
2. Жусуп Баласагын «Куттуу билим», 2011, Бишкек, «Илим», - 488-б.
3. Болот Кулназаров «Жалпы экология», 1999, Бишкек, «Илим»
4. Исаков А.К. «Куттуу билим» орто кылымдардагы рухий-философиялык мурас. Наука и новые технологии, 2013, №5, 340-342-б.

Рецензент: д.биол.н., профессор Токторалиев Б.А.